

Egyéniség és társadalom

Vázlatok

Azonos mozdulat, egyéni cselekvés

1960 nyara. Betanított munkásként nyáron a hengerfejsoron. A modern szociológia azt mondja: nézzük a csoportba verődött embereket! Lépéseik egymáshoz igazodnak az első percek után. Ez igaz, sőt az is igaz, hogy az emberi együttélés alapja: az egymáshoz igazodás, a közös szabályok elismerése. A munkarendben, viselkedésben, házassági, utódnevelési szokásokban egyaránt. De lépünk csak be a sorba, s látni fogjuk: mindenkinek a járása egyénített mozdulatok sorozata. A „csoportember” egy elvonatkoztatott „típus” csupán. A „csoport” valójában egyének – és sajátos személyiségjegyekkel felruházott egyéniségek – együttese. A kérdés: célja lehet-e az emberi társadalom fejlődésének, hogy az egyén teljesen feladja személyiségjegeit? ... Figyeljük a gépsoron dolgozót, ahogy kiszabottan lép és nyúl a többkilós hengerfejért a mögéje érkező szerelvénykocsihoz. Ujjaival belenyúl a furatokba, egy lendülettel áttemeli a csiszolópadra. A darabot befogja a tartópofákba, a rögzítő csavarokat meghúzza, majd a csiszoló ellendarabot lassan, kimérten a furatokba engedi. Ütemesen, különben sérül a lyukfurat fala, netán pereme. Történelmet, szociológiát tanult szemnek az első napon egymáshoz igazított, csodálatos mozdulategyüttes az egész üzem. Amit a városi költő is megénekelte. Csak mikor beálltál a sorba, s több napja nyúltál magad is a darabért: egy lépés hátra, emeltesd kétméternyit egy mozdulattal a még durván éles peremű furatokba kapaszkodva, a súlyos vasat a másik oldalra lendítetted; s mikor már túl vagy az első napok bénító csukló-izomlázán, akkor jössz rá: máris azon töröd a fejed: miként lehetne a mozdulatot esetleg lerövidíteni, más alapállást felvenni, hogy ne kelljen egész fordulatot tenni derekaddal. S felfigyelsz: a szomszéd állásokban valóban mindenki „másként” csinálja. S hiába kérdezed őket, miért, vállat vonnak: én így szoktam. – Apám mondta, közöttük nőtt fel: mindenki valahol másnak született, és a munkapad, a gépsor nem politika, igaz, egységesre parancsolja a mozdulatokat; valójában mégis enged mindenkit „alkotni” kézerösségének, vállmagasságának és találékonyságának megfelelően. Az üzem a maga sínen mozgatott munkadarab-szekerényeihez lépő munkásaival, csak kívülről nézve egységessé vezényelt, gondolatlan munkaszervezet. Valójában tengernyi egyénített cselekvéssorozat.

Az egymáshoz igazodás a társadalom működésének alapfeltétele. De ez nem lehet az egyéniség feladásának kényszer. Ha ez a kényszerítés sikerült volna a történelem folyamán, akkor az emberiség még mindig valahol a kőkorszakban tartana.

Tömegesség és alkotói egyéniség

1974. Első alkalommal főkéllégium a pesti egyemen a történetírás történetéről. Előadásvázlat.

A modern történetírás a 20. század elején felfedezi a történelemben a tömegesség szerepét. A történetíró, mint kora gyermeke, érzekelte ezt a jelenben: utcai sétáin, katedrara lépve, vagy éppen napilapját olvasva. Látja a politikai tömegpártok megjelenését, az ipari-technikai forradalom következtében napi életkörülményeiben megjelenő, mindent elárasztó technikai tömegcikkeket, azok környezetformáló voltát. Látja az oktatás kiterjesztésének következtében a kultúrába, a politikába felemelkedő „alsóbb népcsoportok” közösségformáló erejét. Kibontakozik a társadalmi

tömegjelenségeket vizsgáló tudomány, a szociológia. Az emberi kapcsolatrendszerek, intézmények minden egyéni cselekedetet meghatározni és behatárolni látszanak. A történeti figyelem most már az emberiség egész történelmében keresi a tömegjelenségek mozgató hatását. Szakmánk, a történetírás nagy élménye ez a 20. század első felében. Kifejlődnek az új szakágazatok: a gazdaságtörténet-írás, társadalomtörténet-írás, a tömegkultúra kutatása.

Ahogy az egyéniségek történelmet befolyásoló szerepétől elfordul a történetírás, úgy fordul el az egyéni életutakat bemutató biográfia műfajától. Ahogy a történész figyelme a társadalmi típusok, a gazdasági trendek, törvényszerűségek felé fordul, úgy szokik el a történetírás az egyénített, az egyént cselekvésében, egyéni indultáiban bemutató történeti leírástól. Az európai történetírás történetének főbb vonulatát e nagy szaktudományos eredményekhez vezető élmény határozta meg századunk első felében. Ez a „progresszió” a szakmában.

De vajon szükségszerű-e, hogy a történetírás fel is adja egyidejűleg annak fürkészését: adott helyzetben az egyéniség mennyire lehet meghatározó az események alakításában? Birodalmának felbomlása, szabadságharcok elbukása, társadalmi osztályok emelkedése – vagyis mindaz, amit törvényszerűen bekövetkezettnek látunk – mennyire egyéniségektől is függően jutnak érvényre másként és másként egy-egy ország, kisebb közösség életében! Egy-egy leleménnyel, helyzetfelismeréssel, ha kell, a kivárá türelmességgel, azután gyors indítókésszeggel megáldott, vagy éppen jól szervező egyéniség befolyásolhatja, fékezheti egy egész térségre kiható negatív politikai-gazdasági folyamat hatását. Vagy az egyéniség hiánya szabadon engedi annak bomlasztó erejét az adott országra, szakágazatra, netán üzemre, iskolai közösségre. (Magyarország 1956–1974 közötti történelme, de ugyanígy helytörténeti tanulmányok, iskola- és falutörténetek bizonyítják ezt.) Ez már nem történetírás-történeti, hanem aktuális történetelméleti kérdés...

Helyes, hogy szakítottunk a történetírás történetének bemutatásában a csak a történetírói egyéniségekre koncentráló biográfia műfajával, az összpontosítással egyes történetírók életrajzára. A történettudomány története foglalja magába az intézmények történetét (azaz a folyóiratok, tudományos testületek, sőt a történetírói iskolák, szemináriumok történetét) is. Foglalja magába a történetírásra ható társadalmi, politikai gondolkodási áramlatokat. Azt a politikai közeget is, amelyben a történetíró él, gondolkodik, és amely közeg észrevétlenül is befolyásolja koncepcióalkotását. És beszéljen a történetírás története arról a társadalomról, amelyik a történetírás termékeit használja, azokról, akik olvassák a könyveket, cikkeket, hallgatják az előadásokat.

De tévedés volna azt hinni, hogy mindezek a tényezők a történetírói alkotómunkát mechanikusan befolyásolják. A történetíró egyéniségétől függően egészen másként éli meg ugyanazokat a szellemi, politikai áramlatokat, társadalmi mozgalmakat. Sőt, a történetírói egyéniség, a személyiségjegyek összességének alakulása is valahol e tényezők találkozásának különbözőségeiből alakul ki. A történetírás története tanúsítja – és ugyanígy más alkotói tevékenységek is: súlyos milliókkal támogathatunk intézeteket, hívhatunk létre munkacsoportokat, rendezhetünk konferenciákat, mindez csak háttérintézménye, infrastruktúrája az alkotói egyéniségnek. Akik egyéni képességeikből adódóan esti sétákon, vagy íróasztalnál éjszakázásokon olyan összefüggésekre figyelnek fel, amelyek egészen új irányba indítják el a szakmai és a társadalmi gondolkodást. (Meghaladva talán könyvespolcnyi történelmi irodalmat.) A történetírás, ugyanúgy, mint minden más alkotói tevékenység – és minden tevékenység valahol alkotó jellegű –, nem egyszerűen a környezetet, az infrastruktúra függvénye, hanem az egyéni gondolkodás mestersége.

A modern történetírás mulasztásai

1980. Előadás a bukaresti történész világkongresszuson a szóbeli forrásokról és a történetírás új műfajairól.

A történetírásnak számolnia kell az új kultúráközvetítő intézmények adta lehetőséggel: a rádiójátékkal, a játékfilmmel, a televíziós műsorokkal. Míg a 19. században a történetírás kihasználta a kultúráközvetítés két lehetséges formáját, az előadást és az írást, addig a 20. század végének történetírása nem tart lépést az új kultúráközvetítő fórumok birtokbavételével. Ma már a közönség információinak nagy részét – így a történelemtől is – a mozgóképen (film, televízió, videomagnó) és hangforrás révén (rádió, hangjátékok) szerzi be. A történetírás konzervatív tudományá lett: megmaradt az írott műfajoknál és az előadásnál. Az egyik akadály: történész nemzedékek minduntalan a meghatározó törvényszerűségekről, formációkról, hosszú távú koncepciókról beszélnek. Gondolkodásunkban egy fogalomközpontú megközelítés uralkodott el, a történelem írásából kivont az egyedi esetek megjelenítésének művészet, a *rekonstrukció képessége*. Könyvekben, monográfiákban lehet úgy kezdeni: „a kapitalista társadalmi viszonyok kialakulásának hajnalán...” De egy film, amely a 16. századi reformáció, vagy éppen a 17. századi vallásháború korát jeleníti meg, szükségszerűen kényszeríti az alkotót arra, hogy hús-vér, cselekvő egyéniségek feltámasztásával, élethűen rekonstruált párbeszédekkel, pontosan berendezett környezetvilág révén elevenítse meg témáját. És a film minden egyes alakjának egyénítettnek kell lennie; azok, mint a konfliktushelyzetekben döntést magukból kicsiholó egyéniségek jelennek meg. – Mennyire jobban teremt kapcsolatot a „fogyasztó” társadalom, a néző és a több száz évvel ezelőtti kor hőse között az ilyen történetírói termék! – Golo Mann híres monográfiájából, Wallensteinről, a szerző filmsorozatot is készített. A büszke céhes tudomány, a történettudomány nem is tekinti Golo Mannt igazi történettudósnak. Lehet azért, mert a formációkban, trendekben gondolkodó, egymással lassan már fogalom-értelmezéseken vitatkozó céhbéli történészek nem is lennének képesek berendezni egy szobát úgy, ahogy az a 17. században kinézett. S kivont belőlük az a rekonstrukciós készség, amelynek segítségével korhű indulatokat, valóságos döntési-választási helyzeteket tudnak előidézni? Talán azért is idegenkedünk az új ábrázolási formáktól, mert forrástani felkészültségünkben hiányzik a forráskritikai patkoltság azoknak a tárgyi, képi emlékeknek megszólaltatásához, melyeknek segítségével ez az új típusú történeti ábrázolásmód megvalósítható? Remélhetően az új kultúráközvetítő eszközök nagy kihívást jelentenek a történetírás számára szakmailag is. Ha a hangjátékok, a képeskönyvek, a mozgóképet nem vesszük birtokba, a történelemtől gondolkodás alakítása kicsúszik a szakma kezéből.

Az új ábrázolási lehetőségek pedig megkövetelik az újfajta szakmai ismeretanyagot, és megkövetelik a történelemtől való újfajta gondolkodást is: a történelem egyénítését, az egyéniség, vagy akár az egyéniségek élethelyzetében mindig is benne rejlő szerepének bemutatását.

Megkövetelt szürkeségünk

1986. A História duplaszámához vezércikk-vázlat az 1960-as évekről. London, az egyéniségükre büszke angol emberek toleráns világa. Talán az egyetlen „felnőtt társadalom”, amit eddig megismertünk. A jegyzetek elkészülnek a folytatásról, az 1970-es évekről is.

A kezdődő válság egyik oka a konszolidáció mindenkor nagy veszélye: az egyrészt-másrészték világában a szürkeség megkövetelt rendje. A közvéleményben a legjobb minősítést az kap, aki „jó fiú”, „nem bánt senkit”, „nem akar semmit”. Amerikai és angol barátaim nem értik. Ha valaki nem akar semmit, akkor miért vállal pozíciót? Bármily kicsinyt, bármily nagyot is. A politikai vezetésben, a sztálini személyi kultusz ellenhatásaként, egy alszerénység. Óriási politikai tévedés: a vezető személyét, a vezető pozíciók birtokosát összetévesztik általában az egyéniséggel. A vezetőket, a kiemelkedő politikai, tudományos személyiségek kultusza nem

azonos a mindennapi életben is szükséges egyéniségek, egyéni teljesítmények elismerésével. – Az 1970-es évek végétől párthatározatok, elképzelések a vállalkozói társadalomról. Nemcsak a magánvállalkozásokról, hanem általában a vállalkozói szellem növeléséről. Az utasításos gazdaság és az utasításos, mindent központból szabályozó politika azonban kiölte a vállalkozó kedvet, leszoktatta az embereket az egyéni kezdeményezésről, elszegényítette fantáziájukat. Hiányoznak az egyéniségek.

Az ok természetesen nem egyszerűen a magyar konszolidációs politikában rejlik. Mélyebb gyökerei vannak, amelyek visszanyúlhatnak a rendszer születésének idejére, a sztálini korszakra.

Az európai baloldali mozgalmak történelmi teherterele a tömeg és egyéniség viszonya. „Baloldali”-nak lenni sokáig egyet jelentett és jelent ma is: egyéniségünket feláldozni a tömegekért a többség akarata előtt. (Külön vizsgálándó: miért kellett szégyellni vállalkozó kedvű, tehetségre szert tevő iparos, paraszti, kiskereskedő ösöket? S miért lett a „pozitív hős” az, ki netán tehetségtelenség, szétesettség miatt nem ment semmire? Miért értékesebb az utóbbi az előbbinél? Egyébként is: miért „pozitívabb” figura a hajlott hátú elesett ember – netán kedves kocsmatöltelék – a társadalomban, mint a sikeres, vállalkozó, fegyelmezett életű emelkedő típus? – Végiggondolása a baloldali mozgalmak egyik szellemi és politikai deficitjének felismeréséhez vezethet.) Ezt a nemes szándékú örökséget a sztálini politikai rendszer csúsztatással másik gondolati vágányra terelte: a nép érdekeit állítólag mindig pontosan felmérő párt (pártok) érdekeinek alárendelni egyéni elképzeléseinket. A kulcskérdés: a csúsztatás. Mi lett ugyanis a politikai párt? A forradalom utáni első években egy gondolkodó, szabad platformmal rendelkező politikai intézmény, ahol az egyéniség, a saját gondolkodáskultúrával rendelkező személyiség kibontakozhat. Ahol a párt a legjobb elgondolások ütközésének a fóruma. Ennek az időszaknak főszereplői az ún. lenini gárda tagjai, Lenin, Trockij, Buharin, Zinovjev, Kamenyev, de még a garnitúra kisebb formátumú vezetői is, egy Csicserin, Lunacsarszkij, vagy egy Raszkolnyikov. Ritka szellemi potencia. Sztálin a pártból egy katonai fegyellemmel egységre parancsolt politikai élcsapatot kovácsolt, melyben egy-egy vezér, vagy szűkebb érdekszövetségek határozzák meg, milyen alapelvekhez kell tartani magukat a tagoknak. Senki sem lehet akár egy félféjjel is magasabb a vezetésknél, akár egy fél lépéssel is jobbra, vagy balra a vezetőtől és politikai kíséretétől. Vegyük Buharin példáját. Sziporkázó egyéniség, aki Moszkvától Párizsig átlátta a nemzetközi politikát, megfordult Európa országaiban, vibráló gondolkodással hozzászólt a világgazdaság fejlődéséhez, cikkeiben, könyvekben. Közben szenvedélyesen vitatkozik a KB ülésein, és nem találnak kollégái abban semmi visszatetszőt, hogy egyszer-egyszer vita közben még a széken is fejen áll. Hasonlítunk össze ezt a pártot a korunkra megmaradt apparátus pártfunkcionáriusaival. Az események követésére alig képes, vezetésre ötletekkel nem rendelkező, külföldön alig járt, elsősorban az apparátus belső harcaiban iskolázott elmék. Az sztálini szisztémában drasztikusan mutatkozik meg az európai tömegpártok legnagyobb hiányossága: akadályozzák az új elképzeléseket...

Kérdőjelek jelenre, jövőre

1988. Olimpia. „Kistigrisek”, a távol-keleti kultúrákra visszavonhatatlanul felfigyel az európai társadalom. Sikerük magyarázatára sok száz folyóméternyi eszme-futtatás. Számítás: miért emelkednek a távol-keleti társadalmak s hanyatlak a nyugati, angolszász társadalmak munkaerő állománya? Mi a titka? Az egyéniség teljes feladása, alárendelés a gépmember típusnak? – Kétségtelen: az automaták teljesen más szokásrendet kívánnak. S a hatékonyság mellettük szól. De: feladjuk évszázados európai örökségünket: az egyéni gondolkodás autonómiáját? És ki találja ki az automatákat?

Nagy mérkőzés századunk végén...

GLATZ FERENC